~~शब्देन्दुशेखरव्याख्या~~

~~शब्देन्दु~~शेखरव्याख्या कारकविवरणं च

७५

१०+११=२१
पत्राणि

नं॰ ८५

सोस्वर टीका ॥

सोस्वरटीकापत्राणि

१५३

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
१०+११=२१
२१ पत्राणि
[illegible]

श्रीचिंतामणिगणपतये नमः ॥ श्रीगुरुचरणारविंदाभ्यां नमः ॥ प्राणनाथपदांभोजन
खचंद्रमरीचयः ॥ व्याकोचयंतु सततं मममानसकैरवं ॥ १ ॥ बलत्वादिति ॥ बलवतीशब्दस्य
तद्धितांतत्वेन गुणवचनसंज्ञिकत्वाभावात् त्वतलोरिति यस्याप्रवृत्त्या कथं पुंभाव इति चिंत्य
मेतत् ॥ स्यामान्ये नपुंसकमिति वा समाधेयं ॥ कोशादिति ॥ न च कोशस्य नामलिंगानुशा
सनत्वेन धातोः कोशादर्थनिर्णयोनुचित इति वाच्यं । परिपूर्वक भूप्रकृतिकप्रत्ययांतमात्र
स्य परिभव इत्यपलक्षणं । परिभाव इति तु तत्रैव तात्पर्यग्राहकमित्याशयात् । इतासदृशेने
ति । इदं च व्यक्तिपक्षे जातिपक्षे तु लक्षणानुपयोगः । इगा शब्देषु इत्वाभावेपि जातौ ऐक्या
दित्यस्य सुलभत्वादिति केचित् ॥ अन्ये तु तथा सति सर्वत्र लोपप्रसंगः । इति ति किं इमण
नेति णकारेति गादिप्रत्याहारो माभूदिति वक्ष्यमाणमूलग्रंथासंगतिश्च तदुक्तरीत्या १

जातेरैक्येनकृतेपीऽहृणे ह्यकोषस्य दुर्वोधत्वात्तस्मान्मुंडवादिवदनुबंध व्यवस्थि
ते पक्षद्वयेपि लक्षणाश्रयणमावश्यकंप्रकृतादिपदेलक्षणानाश्रयणे नञ्जातिप
क्ष एव पक्षपातः प्रतिपद्यत इत्याहुः न विभक्तौ तुस्मा इतिरिति। एतेषांवक्ष्यमाणरीत्यानुबं
स्य धत्वे स्वात्सपि स्त्र पितॅलुकुलुकुं शास्त्रेण तस्यानुवृत्तिरेववाउभयथापि दध्यानयेत्या
दाविव वाक्यत्वात्संहितानवेक्षानुक्याएवंच सुप्तिविधिबाधोपि नेति रूपांस्त्र चित्यादि
नालुगितिवक्तुमुचितमितिसांप्रदायिकाः अत्रेदंबोध्यं नेदंसंभृतमनुकरणंपाणिनयेक्रम
बोधकतातात्पर्येण वर्णसमाम्नायस्य महेश्वरेणोपदेशादस्मदादीनामपितथैवबोधा
दनुकार्यतावोधाभावात् लोके हि अनुकार्यानुकरणयोरस्तिभेदः नापिप्रत्येकं उप
देष्टृपरंपरायावर्णोपदेशेतात्पर्याभावेन फलाभावात् वृत्तिसमवायेऽर्थो वर्णानामुपदे

शे०स्वरव्या
२
2

शा इति भाष्येण क्रमबोधकतायास्तस्यैव प्रतीतेश्च ध्वनितं चेदं रूढं स्यमिति सूत्रे भाष्ये
तत्र कृद्धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिहितागमादेशानां स्यस्यास शब्देन ग्रहणमिस्यत्र केऽअ
नुकरणहेतु अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्यैव छंदे स्यत्वेति सूत्रस्थभाष्यसम्मत
या अर्थहेतेन प्रातिपदिकत्वास्य बुसन्तो प्राप्तायां शास्त्राबाधेमानाभावेन विभक्ति
तन्निरसौ कृतयोः पदसमूहत्वादइउणित्यादीनां वाक्यत्वेन समासग्रहणनियमेन
प्रातिपदिकत्वाभावादिसंज्ञानापत्तावतदसंगतिः स्पष्टैव अत एव अइउणित्यादी
नामपिक्रमबोधकतयार्थवत्वात्प्रातिपदिकत्वमितिहलंत्स्यसूत्रे वक्ष्यमाणंसं
गच्छते यदि तु नियमस्य सजातियविषयत्वात्सरस्परान्विनार्थविषयकत्वमुच्यते
तदा समुदायप्रातिपदिकत्वमादाया वयवस्य बुक्युवचइति सौत्रत्वान्नविभक्त्यु २

सत्तिरितिग्रंथासंगतिः अनुकरणत्वं निष्फलं निर्मूलं रूपपादं च न चेष्टबुध्यर्थस्य
वर्णानामुपदेश इति भाष्याद्वर्णबोधकतातात्पर्यस्यापि प्रतीतिरितिवाच्यं। आगमाश्चव
काराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः उच्चार्यंते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादय इति। भाष्ये तस्य
निराकृतत्वात् एतेन कार प्रत्ययापत्तिः प्रत्युक्ता नांतरीयकतया वर्णबोधकत्व मात्रेण तत्
प्रतीतौ तु देवदत्तोयमित्यादौ वपि तदापत्तिः असंधिस्तु छंदसि सर्व विधीनां वैकल्पिकत्वादिति
दिक्। सामर्थ्ययोगात् फलोत्पादन शक्ति संबंधात् हेतौ शेषा पंमी केचित्तु ल्यब्लोपे पंच
मी सामर्थ्ययुक्तं विहाय ये स्यर्थ इति व्याचख्युस्तच्चिंत्यं फलाभावात् गौरवाच्च कथं विहाय त्रा
तारं न पश्यामीत्यादौ रूपमेव त्रातेति वत्सामर्थ्ययुक्तं विहायानर्थकं न पश्यामीत्युक्तौ सा
मर्थ्ययुक्तमेवानर्थकमिति प्रतीतेर्विरुद्धत्वाच्च। अस्य वर्णाः चतुर्दशामिति अंत्यवर्णास्य

शरवरव्या

२

3

तुर्दशायस्मिनीकदंबेइतिकदंबे अन्यपदार्थेबहुव्रीहौसमानांतोद स्फपमश्चादयः। केचि
त्तुचतुर्दशानांपूरणंचतुर्दशंअंस्यवर्णंचतुर्दशमेस्यवर्णंचतुर्दश। मितिकर्मधारयाः अ
ष्टमगार्भस्यायेनप्रत्येकमपिचतुर्दशपूरकत्वसत्वेनचतुर्दशानामप्यस्यानासंगतः अ
क्षरवाचीवर्णशब्दोनपुंसकलिंगइत्यपिनिर्विवादंवर्णोद्विजादौशुक्लादौस्तुतौवर्णंतुवा
इसमरात्माकदाचिदवर्णंचूद्धिसेओजस्सूत्रस्यभाष्यान्च्चचतुर्दशशब्दविशेषणत्वेपिप
रनिपातस्तुतत्प्रकरणस्यानित्यत्वात्इदंचपूर्वव्याख्यायामावश्यकंअन्यथासर्वनामसंख्य
योरितिपूर्वनिपातस्यदुर्वारत्वात् एवंचचर्दशाप्यंस्यवर्णइत्यर्थः यदितुदित्वंस्यातिनियम।
कर्मधारयानुपपत्तिःसमाहारद्विगातुवोचापत्तिःपात्रादित्वंवाकल्प्यंस्यादित्युच्यतेतदा
चतुर्दशेतिपूर्णप्रत्ययांतएवतेनास्यवर्णाश्चतुर्दशायस्मिन्नकदंबेन्यपदार्थेबहुव्रीहिरितिव्या
चक्षते। धातुमूलकेतिइदमुपलक्षणंक्रियावाचकपदप्रतीत्यर्थमित्यप्यर्थइतिबोध्यंअतए

कअहपरमेश्वरो निर्गुणः इयं मायामाश्रित्य ऊः व्यापकं सन् सगुणः णा अ सीदिति सूत्रार्थः
किंच ऋ परमेश्वरः लृ मायाभ्यां मनोवृत्तिकृ अदर्शयदि सादिरर्थः इ ऋ लृ क् मुपमन्युना। अतएव
पाणिन्यादीश्च सिद्धये इति संगच्छतइ स लं। नन्वेतोत्रे सत्र लृकारोच्चारणं स्पष्टार्थं ततः फलक
ल्पनाभिनिवेशितु द्धेति सत्रे पाणिना ह्य सवितिमात्र चम्य कारेण प्रत्याहारानाश्रयणा
त् चकारस्यनेत्त्वमिति प्रपथ्येता किं चैव मादिरसे नेत्रे ऋ लृण वैयर्थ्यापत्ति तद्धि इ मञीण
नेति णादिभिः प्रत्याहारो माभूदिति क्षिपते तच्च ओ स्वकारेण व्यवासितां से नैव प्रत्याहार इ
ति ज्ञापनात् अन्यथासिद्धमिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव एवं चेद् ऋ लृण मतिरिच्यमानं वाक्यभे
दे न लृणकारस्यानुनासिकत्वसत्तागमकं सद्प्रत्याहारार्थमित्यस्परसाराहा। किंचेति। ननु य
णाय पदयोपर्यायत्वेन लाघवाभावः पर्यायत्वं च यणो मय इ सत्र यणा इति पंचमी षष्ठी
चैत्भय विध व्यवस्थार्थं यण इत्यस्यैव वाच्यत्वा इको यणाचीत्वादो य इति न्यासेन च य

शेखर० ४

वर्णानामेव यणशब्दबोध्यतया स्पष्टमेव सर्वनामानामानीत्यादि महासंज्ञा सुलघुसंज्ञा
यां महासंज्ञाकरणमन्वर्थताविज्ञानार्थं इति सर्वादीनीत्यादि सूत्रेस्थ भाष्यं तु तन्त्रच्छायास्त्रस्यै
व शक्तिग्राहकत्वेन लघ्व्या अप्यर्थाः शक्तिकल्पने। अन्यत्र शक्तिग्राहकाभावेन तदग्रह
लघुत्वस्य कल्प्यमाने अक्षरत्वेन नास्माकं प्रतिकूलं किंच प्रावर्णप्रत्याहारयोर्भेदग्र
हायतथाव्यवहारउचित इत्यस्य रसादाहकिंचेति नन्वस्त्वेकरीत्याहारस्तत्रप्रत्याहारेऽनुबं
धानामिति भाष्यमउणिति सूत्रचतुष्टयपादेनप्रवृत्तमप्युपलक्षणं नु तथाप्युक्तसा
ध्यमित्याह अव्यापकत्वापत्तिरिति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने नुबंधमात्रे लुप्यमानत्व
रूपहेतोः असत्वादिति भावः तदुपपादयति तदेत्यादिना। अत्रेदं चिंत्यं अचूप्रत्याहारमु
पादायप्रवृत्तस्य भाष्यस्य प्रत्याहारमात्रोपलक्षणत्वे ध्यनुबंधस्तत्तत्प्रत्याहारे ग्रहण
स्यान्यास्तत्तत्प्रत्याहारे बोधात्प्राग्लुप्यमानत्वादित्यनुमानत्वादित्यनुमानाकारेणसा

स्यात् यथाक्षु न हेतु अरु बोधक प्रत्याहारेग्रहण स्यान्तत्प्रत्याहारे बोधात्प्राग्लु
प्यमानत्वादिसनुभानाकारेणादोषात् न चैवमपिमहत्प्रत्याहारे शंकासमाधानयोर
करणे न न्यून नास्तीति वाच्यं सोस्यादितिनिर्देशेन तस्यानग्रहणमितिभाष्याशयात्
तद्विषयप्रयोगाणामनभिधानाच्च हशादिप्रत्याहारे न्यूनतावारणाय त्वयादिष्टीदश
गतेरेववक्ष्यमाणत्वात् हकाराद्यकारस्य प्रत्याहारेषु ग्रहणाभावाय पुनः पुनकारोच्चार
णस्य बहुजेभक प्रतिपादितया तस्येहापि समत्वाच्च अतएव वैयाकरणाभार्यस्य शैलील
क्ष्यत यत्तु लण् ज्ञोतेर्यां स्तुलयजातियो षा पदिशाति अचोनेक्षुहलोहल्वि तिभाष्ये
ण हकाराद्यकारस्य न प्रत्याहारेषु ग्रहणमिति वक्ष्यमाणग्रंथसंगच्छते एनमामाख्या
य स्य यत्र अनुस्वारापत्ति सोस्ती सत्रस्कलोपापत्तिरिति परावत्तमिति मात्सर्यमुत्सार्य
स्कधियो विभावयंतु इदंच परोक्तातिसा पराधिक्षेपमात्रं केचित्तु योपचिमतो वीर्यवा

दिभ्यः रोः सुपीत्यादौ प्रत्याहारग्रहणाभावाय व्याख्यानस्य शरणीकरणीयतापत्ता
र प्रत्याहारमात्रसिद्धये आदिरंत्येनेत्र त्येग्रहणस्य कर्तव्यत्वापत्त्या सौत्रगौरवं स्पष्टमे
मेवाकिं च हशादौ न्यूनतावारणाय उच्चारणार्थवर्णरहितहलां प्रत्याहारेण ग्रहणमि
ष्टत्केः प्रत्याहारेण ग्रहणार्थत्वरूपप्राधान्ये अंतर्भावेनापि तषादितेरगधिकार इत्या
केर्षात् हलिति सूत्रवार्तिकप्रयोगात् भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्निति राजांसखिभ्यष्ठिति
सूत्रप्रयोगात् अप्रयुक्तत्वरूपानभिहितत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन तत्तत्कार्याभावस्येव
वाच्यतया तस्याचारनेंतर्भावेण च न्यूनतायाः दुरुद्धरतया उपलक्षणत्वं वाच्यं न्यू
नतापेक्षया बहुलक्ष्यविषयकत्वेनोपलक्षणत्वस्य न्याय्यत्वात् तदपि दोष इत्यन्यत्र
अतएवाचारादप्रधानत्वादिति व्यापकहेतुत्वद्वयोपन्यासः स्वरसतः संगच्छते तथा च
व्यापकता दुर्वारा तस्माल्लृणकारस्यानुनासिक्यमप्रामाणिकं ऊरणिसूत्रे लग्रहणं ५

कर्तव्यमित्येवल्पपरत्वं वक्ष्यामीति तुल्यास्य सूत्रस्य भाष्याक्षरस्वरसस्साहुः नन्यस्त्व
पलक्षणत्वे व्यापकता यथाश्रुतत्वे तु न दोषो। अतस्तत्र न्यूनतारूपं दोषमुद्भावयति
अतएवेत्यादिना। अतएव अनुनासिकत्वाभावादेवेत्यर्थः। अज्बोधकपदेनेत्यर्थका
क्षरणेन ग्रहणं कस्मान्नेति भाष्यस्वरसात्। एवं च कोयणित्यादावजादिशब्देषु मध्य
गत्वादिः विशेषानुबंधानां ग्रहणं कस्मान्नेत्यर्थः भाष्येनेत्यस्योकारादिष्वित्यर्थः॥ नूव
र्णसमाम्नाये इतियावत्। तदाह अज्बोधकेति प्रत्याहारेत्यस्य क्रियमाणानामिति शेषः
निमित्ताक्रमयोगे इति सप्तमी। त्याह प्रत्याहारार्था इति क्रियंत इति च भाष्यस्य स्वाभिम
तत्वे न्यूनतामाशंक्य निराचष्टे नचेत्यादिना केचिदिति मतोक्तीत्याचित्ति रामिदं हल्ग्रा
पांतमिति अयं च मानसो बोधः न तु शाब्दः तस्य हल्लोपाणामिति विग्रहहल्संबंधंस
मित्याकारकतत्त्वस्यैव युक्तत्वात् कालादिरूपोपाधिकृतभेदमात्रस्य भेदानिबंधनो

भैरवख्या
६
6

षष्ठी तदेत्सर्वं ध्वनयन्नाह वा शा होः शिरवदिति। केचित्तु इन्यणइत्यादाविव यस्येति
शेषासंज्ञाभाविनी सइतीयस्यइतिहे षासंज्ञाभाविनी तेनप्रत्याहारइतिवासूत्रेशा
पकन्यायाश्रयणेनासिद्धेरावश्यकाश्रयणं मुधेवउक्तरीत्यात द्व्याख्यानं क्लिष्टंच
प्रकृतसूत्रस्थभाष्यं हेकदेश्युक्तिः यत्तु हलपदाधीप्रसिध्योस्सरुदिवक्षोसंभवात्स
हदिवक्षाविषयेक शेषस्य दुर्वचत्वादेकदेश्युक्तिरितितन्न असहविवक्षायामपि शास्त्र
मात्रप्रक्रियानिर्वाहार्थमेकशेषारंभइति सर्वसंमतत्वात तत्प्रत्याख्यानपक्षेत्वेकंशेष
पदंतत्रोपलक्षणमिति नदोषइत्याहुः। भाष्यविरोधादिति। इतिवचनासरस्य रूक्केवं
चनसामर्थ्याल्लक्षणेकचतुष्कपरताप्रतीतेन्यायविषयप्रदर्शनाच्चेतिभावः। के
चित्तु नसंप्रसारणइतिवचनादितिहेतोस्तन्निमित्तप्रति बेधइत्यत्रान्ययः। यथाश
ब्दोन्यायविषयप्रदर्शकः तथाभोकन्यायेन परस्य पूर्वे संप्रसारणे ततो नसंप्रसारण ध्या

इतिक्वचत्पूर्वस्य तन्निमित्तः प्रतिषेध इत्यर्थः एवं चलक्ष्यैकचक्षुष्कस्य न संप्रसारणम् इ
तिसूत्रस्थभाष्यविरोधः अन्यथा तवाप्यपवादविषयं प्रथमपर्यालोच्य प्रतिसज्य द्वितीये उत्सर्ग
प्रवृत्त्या तद्विरोधो दुष्परिहरः यद्वा न संप्रसारणे इति क्वचनात्पूर्वस्यापवादविषयत्वात्लक्ष
णैकचक्षुष्कस्य न संप्रसारणं अपितु परस्यैव एवमनेन निर्जुरिसत्रापि लक्ष्यैकचक्षुष्क
स्य सीभावरूपापवादविषयत्वान्नातिभाव इत्यपवादविषये उत्सर्गाप्रवृत्तिमात्रे दृष्टान्त
प्रतिपादनपरो नेयं वैय्य इति लक्षणैकचक्षुष्कपर्येपि न तद्विरोधः यथा शब्दस्यात्र पक्षे सा
दृश्ये तान्नित्तः प्रतिषेध इत्यस्य चलधीपीतिशेष इति प्रदीपमुद्योतयंतीननुन्चबंधविनि
र्मुक्तौ स्यापस्थितौ धुडिस्यादौ स्वरूपेण धाकारोपस्थापको धकार इति स एवार्थवाननुसानु
बंधो धुडि स्यादि रितितनो विभक्त्युत्सस्य नापत्तिरतअह धुडिस्यादा विदिवै वैय्याकरणे इति दृ

शेखरव्या॰
८
7
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणककारोकारस्योदात्तत्वादनुदात्तादित्वेनिबंधनएकारांईतेवैयर्थ्यांक
रणशब्देइत्यर्थः।इत्वाभावादिति।ननुधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानांस्वरूपव्यव
सितांशस्येत्थमगृहमितिस्पष्टंभाष्यवैयप्ययोः एवंच च्यपिप्रातिपदिकांत्यत्वाद्दासंज्ञाया
दुर्वारत्वादिदमनुचितमितिचेन्न।अन्यत्रानुबंधानामनन्यार्थतया सामर्थ्याद्विधेयोपकार
कत्वेनसंज्ञाप्रतिपन्नोचकारस्योपक्षीणतयाविधेयोचिन्हाभातत्प्रत्ययकस्वरावृत्तौफ
लाभावेनेत्थंभावादिसाशयात्।अतएवपक्षादिषुन्यग्रोधशब्दपाठस्पष्टितार्थः।सहित
स्यच्चिकारइत्यनंबाधित्वालघुवंतइतिमध्योदात्तत्वेनानुदात्तादेरित्यई प्राप्तेनेणार्थः।चित्स्व
रेणसिद्धौतद्व्यर्थ्यंस्पष्टमेवनन्वपदेशाव्यवहितोत्तरकालमेतत्संज्ञाप्रवृत्तौस्योजसि
सादौस्पादीनामित्वापत्तिरतआहविभक्तेत्यादिसंज्ञापीतिअत्रफलंचिंसनुप्यंसानंतर

भाविविभक्तिसंज्ञाप्रवृत्त्युत्तरप्रवृत्तिकनिषेधशास्त्रप्रवृत्तिकालानुसंधानेमानाभावादिसं
ज्ञाप्रवृत्तौ भाव्यपवादप्रवृत्तौ विषयकल्पनस्यैवप्रतिबंधकत्वस्य वाच्यतया विहितानांसंज्ञा
यामप्यक्षतेः उक्तभावनया निर्दिष्टत्वात् अत एव क्त्वातादीनां तादीनां न संज्ञा अत एव क्वचप्राति
पदिकप्रतिषेधो नेकृन्मद्धितइतिवार्तिके कृत्तद्धितइतिचरितार्थं तद्धि अणादौ प्रातिपदिक
प्रतिषेधः। ङिप्रतिषेधेप्राप्ते आरभ्यते यत्त्वुपदेशाव्यवहितोत्तरकारमित्संज्ञालोपेन प्र
वृत्ते तातर्हिनां तस्य प्रातिपदिकत्वेन निषेधाविषयता स्यादितीसंभावनया। उत्सर्गाप्रव
त्तावेवसंगच्छते नान्यथेति दिक्। अनुबंधानामेकांतत्वमनेकांतत्वं चेति दर्शनद्वयं सदस
द्विभागेभाष्यादौ व्यवस्थापितमित्याह। अत्र। किंचिदिति। परेत्विति-च अत्र याव्याख्येयं तद
न्यत्रव्याख्यातं। वाच्याल इति। अत्राल इचि लत्वापत्तेर्दोषः यदि तु लस्येत्संज्ञालोपयोर
कारोकारयोः सवर्णदीर्घे द्वितीयाकारवैयर्थ्याद्दीर्घे लोपे संज्ञासु अन्यनमबाधस्याकृ

शेखरव्या

८

8

कृते गुणभूतसंज्ञाबाधान्न दोषः ध्वानितं चेदं ह्रस्वनद्याप इति सू॰ त्रे भाष्ये तत्र हि अस्कासो
गान्वि धामामोंस्यादच्चः परत्वाभावे ज्ञापकमित्युक्तं अन्यथा दीर्घ बाधे नाम्विधिं सार्थक्य
संभवान्न द संगति स्पष्टेव अत एव लजादिति सूत्रे न छग्रहणं चरितार्थं अन्यथा त्र्यश्छ
त्तामिति गुणविधानसामर्थ्यादेवामोभावे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव गुणभूतशास्त्रबो
धे तु तस्मिन्निति परिभाषाबाधमात्रेण अमाव्यवधानेपि गुणस्यापि चरितार्थ्यादामो बाधाना
पत्यात तु प्र र सावत्तावन्न च्छ इति चरितार्थमित्युच्यते तदा अवस्यादिस त्र अवरशब्दादस्ता
त्विचेति ज्ञापकादस्तातौ तस्यैवाव स्पावादेशो अस्तातौ सस्य संज्ञायामिति चेति पदद्वालोपः
शाकल्यस्येति वलोप विकल्पापत्तिर्दोषो बाध्यः प्रयोगशासनेति प्रयुज्यमानपरिनि
ष्ठितशासनकारिणीभूतसानुबंधाद्दृ स्यर्थे आ इति तु प्रयुज्यमान एव न तु तत्कारिणी ८
भूतसानुबंध इति भावः न नन्वेवं तु भावसाधनत्वमेवोपदेशशब्दस्य अस्तु चोद्देशोपदेशयो

रुभयोरप्युक्तभाष्यरीत्या ग्रहणमेवं च सत्यादौ न दोषः ॥ अभाष्ये ॥ इत्यत्र तु फलाभावान्नेत्सं
ज्ञा ॥ अभा ॥ तदित्यादौ तु सत्यामित्संज्ञायां लोपवारणाय विधानसामर्थ्यस्यावश्यमाश्र
यणीयत्वेनेत्संज्ञाबाधस्यैवाप्राधान्यबाधस्य युक्तत्वादाश्रयेण न दोषः ॥ अनुबन्धा
नाम् एकान्तत्वस्यैव सिद्धान्तसंमतत्वाच्च ॥ अभा ॥ इत्यादिदोषप्रतिपादनपरं भाष्यं त्वेकदेश्यु
क्तिरूपयुक्तेः एवं च करणसाधनत्वाश्रयणीयं निष्फलं दृढतरयुक्तिशून्यं चेत्यस्य
रसात् एर्यमात्रे फलाभावादुच्चारणार्थमुपदेशगतत्वमिति प्राचीनोक्तं दूषयन्नुपक्रमते किं
चेति ॥ अन्यथाभावादिति ॥ इदं चिन्त्यं शास्त्रीयपदस्य सत्वे पि विहितेषु परस्याभावेनान्यत्वस्या
त्यत्वात् विहितेष्वित्संज्ञानापत्तिः परस्य सत्वे नत्वेतस्याप्रस्परव्याघाताच्च ॥ अवयवस्या
पीति ॥ इदमपि चिन्त्यं मकारेत्संज्ञापरित्राणार्थस्य धमकारस्य वैयर्थ्यात् तदुच्चरीत्या अवय
वानामप्युपदेशकरणे संज्ञाया दुर्वारत्वात् अवयवेषु परस्य सत्वे नन्नन्योन्यत्वाच्च किं च हलं

शेखरव्या० याभिस्त्रांसग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यत इति भाष्यमुपादायायादिव्याख्या
९ नस्यचारितार्थ्यात्कथंप्रकर्षगतिरिति नेय्यउशंकायाःपूर्वसूत्र उपदेशपदस्य धात्वादि
9 परत्वेपिनात्रतदनुवृत्तिरित्याशयप्रतिपादनपरो द्योतनप्रयोगशासनकरणभूता
धात्वादयोहलंस्यसूत्रभाष्योक्तागृह्यन्त इतिसमनंतरोक्ताच्चोपदेशपदस्य धात्वादि
षुयोगरूढत्वाप्रतीत्याअवयवेषु धात्वाद्यन्यतमाभावः तदभ्युपगमे तु वार्तिक
सहस्त्रिणाप्यनिर्वाह्यत्वात्तस्मादुपदेशग्रहणं नानुवर्तत इति वार्तिकाशय इति वक्तुमुचि
तंअतएवमंजिकादिनिरासार्थं तदनुवृत्तेस्यकहोदिस्कद्योतःसंगच्छति न तूपदेशग्र
हणानुवृत्तिमपहायव्यवासितग्रहणस्त्रोदनं वार्तिककारस्य वैय्यात्ये नैवेति तन्निवृत्तौ
मानांतरांध्वेनयनीआह। भाष्यकृतात्विति फलाभावादिति। ननु रुच्छिदादौ तकारस्य
त्संतायांति स्वरितमिति स्वरःफलंतत्रप्रत्ययग्रहणं लुतितादिलआश्रितसप्रसारव्यातंउ ९

दन्त्यिवादाविहवारणाय प्रातिपदिकप्रतिपदोनैनदास्तिप्रयोजनं तत्रप्रत्ययग्रहणंचोदती
तीहसंभाष्यमेकदेश्युक्तिः पूर्वापरव्याहतादिति चेन्न भाष्यकृतास्वयंप्रसाख्यास्यनू नत्वे
पिप्रत्ययग्रहणं कुर्वता वार्तिककारस्योदाहरणविषयत्वेन प्रतिषेधारंभोविफल इतिभा
ष्याभिप्रायस्याशयात् किंच धात्वादिपरिगणने पूर्वोत्तरसाहचर्येण प्रातिपदिकस्यापि ए
तत्सूत्रप्रवर्तनेकाचार्यपतितस्यैवापूर्वस्य ग्रहणेनेत् संज्ञाप्रसक्तिः शशविषाणसदृशैव
अन्यथा अइउण्सूत्रे उल्लोपश्चेत्सादावकृत्तद्धितांतप्रातिपदिकत्वेनेत्संज्ञाप्रतिषेधो
ए पर्सिः तेन भाष्यमते उदन्त्यिदादावित्संज्ञावारणायवचनं नमावश्यकमित्यहस्तावअ
नुष्ठानमिति उकारोपासवैधेववार्तिमनुष्ठितिगमस्तामितिचिंत्यमेतत् उद्देशास्येति
स्यादेतत् गुणेः प्रापणमुद्देशः सचानुनासिकनिर्देशविशब्दैर्विहिते पूस्ति उद्देशाभ्यप्राति

पदिकानामिस्फक्तिस्तु अनुनासिकशब्देन विहिते संभवं स्यपिकनिष्ठ्यादिशब्दे विहितेषु
सं च विनीते षाम प्रातिपदिकत्वात् किंच येऽहं कुरिसादिनां श्वेच्छयासंकेतिनानां मघवन्ना
द्यव्युसन्नानां च गुणैः प्रापणाभाव इति तदसंभव इत्यपि चेन्नैवं। तयास्तद्विषयाभिप्रायत्वे
न व्याख्यानव्याख्येयभावात् यद्वा अनुवादरोपेण ग्रहणमुद्देशः अनुवादश्च स्वरू
पेण तद्वृत्तिधर्मेण वेति नाग्रहः गुणैः प्रापणमिति तु प्रकृतोपयुक्तेसावश्यसानुवादः
नोपदिश इति वा शेषेण उद्देशश्च प्रातिपदिकानामिस्यपि तेषामुद्देशात् व्युदास एव ता
सर्येण प्रत्ययानां नदेशाति नक्षतिः लक्ष्यासिद्धेश्चेति। केचित्तु एकाच उपदेशे आद
च उपदेसादेशभावसाधनत्वमेव सिद्धांतइष्यते तत्रे संज्ञाविधावुद्देशोपदेशयोः ग्रहणे गो
भ्यामित्यादावात्वमुपदेशग्रहणान्नेति भाष्यासंगत्यापत्तिः तस्मादाजोनुनासिकइ

स्यनुनासिकविधानेनेह शास्त्रेऽठ दृश्योपदेशशब्देन ग्रहणमितिज्ञाप्यतइत्याभिप्रायोपदा
र्थस्याद्योच्चारणमेवं ननुविधेयत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वगर्भमेवेसाग्रहः । तच्चप्रयास
साशास्त्रियस्यैव एवं चलकिवत्वादाक्लिसंज्ञासिद्धिः गोभ्यामित्याहि ॥

शेखरव्या॰
११

शेखरव्याख्या व्याकरण
२४

१५३

दुर्गादिविदो = ६ ... = २ प्र = ३ भाष्यकारेश = १

श्रीरामायनमः ॥ शास्त्रपूर्वकप्रयोगस्याभ्युदयसाधनत्वमभ्यधायि शास्त्र पूर्वके प्र
व्याप योगे इति एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः इति च न चेस्या नामपरिज्ञायार्थविशेषं तदं तत् शब्दानर्थे
षु प्रयोक्तुमीश्महे । अर्थविशेषप्रतीत्युद्देशप्रयुक्तो हि शब्दप्रयोगः अतस्तेषामर्थविशेषाभि
धित्सयेदं प्रकरणमारभ्यते । प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ननुत्रार्थद्र
व्यलिंगसंख्याकारकाणां पंचानां प्रातिपदिकार्थत्वे लिंगग्रहणमनर्थकं अत आह निय
क तेति नियमो व्याप्तिः निरूपकत्वेन तद्वतीत्यस्य केऽसर्थः प्रकरणात् प्रातिपदिकनियतेति लभ्य
ते नित्यप्रातिपदिकव्यापकत्वं चानित्योपस्थितौ न संभवतीति प्रातिपदिकोपस्थितिव्याप
कत्वे विवक्षितं तच्च यदा यत्प्रातिपदिकोपस्थितिस्तदा यदर्थोपस्थितिरिति कालघटितं ग्राह्यं
तथा च तत्प्रातिपदिकनिरूपिततदर्थसंबंधग्रहसमुत्संस्कारसध्रीचीनतत्प्रातिपदिको
पस्थितिनिष्ठकालिकसंबंधावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितकालिकसंबंधावच्छिन्नव्यापकता

दुर्ग = २

कारकवि० ५ अयोपस्थितिविषयस्तत्र प्रातिपदिकार्थ इति निष्कर्षः। एतेन प्रातिपदिकार्थोपस्थितेर
गृहीतसंगतिकप्रातिपदिकोपस्थित्यसव्यापकत्वेपि न क्षतिः न वा भगवदुपस्थितेर्द्वैपायना
दिविषयकसंगतिग्रहजनितसंस्कारसचिवरूष्मप्रातिपदिकोपस्थित्यसव्यापकत्वेपि नाराय
णादिप्रातिपदिकनिरूपितभगवद्विषयक [illegible] शक्तिसानजनितसंस्कारासहकृतरूष्मप्रा
तिपदिकोपस्थित्यसव्यापकत्वेपि च भगवतः रूष्मे प्रातिपदिकार्थत्वक्षतिः न तु प्रातिपदिकज
वि न्यत्वेन च व्यापकोपस्थितिविशेषणीया नातः रूष्मप्रातिपदिकव्यापकभगवल्लिङ्गनिसोप
स्थितिविषयगगनादेः रूष्मप्रातिपदिकार्थत्वापातिः। अत्र च क्रमिकयोः प्रातिपदिकतदर्थो
पस्थित्योः एकक्षणांतर्भावेण यदा प्रातिपदिकोपस्थितिस्तदर्थोपस्थितिः सामानाधिकर
ण्यासंभवाद्द्वितीयादिक्षणावच्छेदेन व्याप्तिर्ग्राह्यैकालिकसंबंधनिवेशाच्च यथा देवदत्तादौ
नदादिप्रातिपदिकोपस्थितिस्तत्र पुंस्त्वा कपास्थितिरिव दैशिकव्याप्तिसत्त्वेपि न पुंस्त्वादेर्नि २

यतोपस्थितिकत्वापत्तेः ननु रुरुमप्रातिपदिकस्य भगवदाद्यनेकार्थत्वेपि यथा सर्वेषां नियतो
पस्थितिकत्वं एवं तच्छब्दस्यानेकलिंगत्वेपि सर्वेषां नियतोपस्थितिकत्वं किं न भविष्यतीति न
च तत्प्रत्ययसमभिव्याहारे तत्तल्लिंगस्यैव बोधकतया न किमपि लिंगं ततो नियतोपस्थिति
कमिति वाच्यं। पराशरसुतः रुरुमित्यादिसमभिव्याहारे द्वैपायनस्यैवोपस्थित्या भगवतोपि
रुरुमप्रातिपदिकनियतोपस्थितिसंपत्तिकत्वानापत्तेः न च तत्र भगवतोप्युपस्थितिरस्त्येव शा
ब्दबोधाविषयत्वं तु योग्यतानिश्चयेन प्रतिबंधादिति वाच्यं प्रकृतेप्युपस्थितिस्यैव लिंगांत
न्व रावरुद्धे तत्त्वन्वयायोग्यत्वनिश्चयादेव शाब्दबोधाविषयत्वोपपत्तेः न च तुल्यवदुपस्थित
योर्लिंगयोरेकतरेण प्रथममवरोधः पश्चादितरस्यान्वयायोग्यत्वमिति सत्त्वे विनिगमनाविरह
इति वाच्यं। द्योतकाभावेपि समवधानस्यैव विनिगमकत्वात् न च द्योतकसमवधानमुपस्थितेर
व नियामकं न शाब्दबोधकस्येति वाच्यं पदांतरसमभिव्याहारस्यापि तादृशत्वसंबंधेन भगवतो

नेनन

ष्यनियतोपस्थितिकत्वापत्तेर्न चांतरेणापि पदांतरसमभिव्याहारमर्थोपस्थितिदर्शनेनत
स्यतत्रोपयोग इति वाच्यं तट भुवि यमुनायाः इत्यादौ वं तरेणापि द्योतकसंविधानं लिंगोपस्थिति
दर्शनेन तत्र तस्य किंचित्करत्वात् अन्यत तट इति शब्दानामकारांतानां पुंस्त्वादिबोधकतावच्छेद
कानुपूर्वेस्तत्वेन तट तटनीत्यादौ वपि शाब्दबोधापत्तेः । किंतु विसर्गान्वितानामेव न तथात्वं तत्र लिं
गस्यपाक्षिकोपस्थितिकत्वमेव नाकुतोनियतोपस्थितिकत्वप्रसक्तिरिति वाच्यं तथा सति तट भि
त्यादौ लिंगस्य प्रातिपदिकोपस्थितेर्विषयत्वादेव लिंगग्रहणस्य संप्रयोजनत्वे नियतोपस्थितिक
पर्यंतावनुधावनवैयर्थ्यापत्तेः । विसर्गोकारनकारांत तट शब्दज्ञानेन तट गतिपुंस्त्वाद्युपस्थि
तिषु परस्परव्यभिचारवारणाय स्त्वाव्यवहितोत्तरत्वादेशपुंस्त्वाद्युपस्थितित्वावच्छिन्नंप्रतिवि
सर्गाद्यंततटाद्युपस्थितित्वेन गुरुतरानेककार्यकारणभावापत्तेः विशेषसामग्रीसहितायाए
वसामान्यसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वेऽभावविशिष्टायाश्च फलाधायकतया विसर्गादिसंविधानस्य

अमृश्यो:

पुंस्कादिबोधंप्रतिविशेषसामग्रीकल्पनेनवाअमादिसमवधानस्यवाप्रतिबंधकत्वकल्पनेननत
टमित्यादौपुंस्कादिबोधानापत्तेःअनादित्वंतदानीत्यादौप्रातिपदिकस्यक्लीबान्यतरत्वनिबंधनयो
र्लिंगमाशयोःक्लीबत्वनिबंधनस्यचसत्त्वेप्रवृत्तिप्रसंगात् तमनीत्यादौचशीभावेसतितदंतस्य
क्लीबबोधकत्वंतद्बोधकत्वनिबोधस्यशीभावइत्यन्योन्याश्रयात् शास्त्रस्यसिधशब्दस्य
रूपान्वाख्यानपरत्वेनोपपन्नौतदभावेक्लृप्तौतध्रौव्यात् प्रतीतिश्चतत्वंप्रतिषिद्धिति-प्रातिपदि
कमात्रस्यत्रिलिंगताबोधकानुशासनैर्विधानात् तृतीयादिषुभाषितपुंस्कमित्यादौप्रातिपदि
कस्यैवलिंगबोधकतायाःअवश्याश्रयणीयत्वात्अन्यथानादेयइत्यादेरेवपुंस्कवाचकत्वेन
तस्यालिंगत्वात्क्लीबत्वाच्यानंगस्यापत्तेःअथवापुंसिचेतिप्रातिपदिकमात्रस्यालिंगद्वयबोधक
त्वानुशासनेषुश्वाशब्दस्यनपुंसकपुंस्त्वापत्तेःनचघटत्वसमुदायबोध्यनपुंसकत्वाश्रय
बोधकत्वंश्रीमित्यादौचनश्रीशब्दार्थस्यनपुंसकताश्रयइतिवाच्यंश्रीपदमित्यादौतस्यापिसमुल

भहात्त्वन्यतादृशानपुंसकत्वावभिन्नान्वयवच्छेदकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तत्स्त्रीपदमित्यादौ च
स्त्रीरूपप्रमेयत्वेवं वतदन्वयितावच्छेदकं ननुस्त्रीत्वमिति न स्त्रीशब्दस्य नपुंसकत्वंस्यापत्तिरिति
वाच्यं। देवतापूजनोद्धृतदेवतानीत्यादौ नपुंसकतान्वयितावच्छेदकदेवतात्वाभिन्नदेवतात्वभि
न्नप्रवृत्तिनिमित्तकदेवताशब्दस्यापि नपुंसकत्वस्य त्वापत्तेः नहि देवत्वदेवतात्वयोर्घटत्वकलशा
त्वयोरिव तुल्यव्यक्तिकयोर्नीलत्वासत्त्ववद्देशास्ति तथा देवत्वदेवतत्वयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्त
कत्वेन अनीलोत्पलवद्देवप्रयोगापत्तेः सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु पूर्वोक्तदृश्यन्योन्याश्रयतादवस्थ्यात्
लोकप्रसिद्धनपुंसकत्वनिर्वचनस्य लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येत्यनुशिष्ट्यार्तिका
दिविरुद्धत्वं सर्वत्र लिंगस्य प्रातिपदिकबोध्यत्वोपपत्तौ कुत्रचित्समुदायबोधकत्वेन वैय
र्थ्यापत्तेः। अनादिनेतरायेत्यादौ वाचकतावच्छेदकानुपूर्व्योस्तुल्यत्वे न तत्पक्षेपि पुंस्का
दिबोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् समभिव्याहारविशेषानुपास्थितिः शाब्दबोधाविषयत्वं वेति क

त्पन्नस्य परस्यापि समानत्वात् तस्माल्लाघवाद् वैरूप्यान्निर्दुष्टत्वाच्च अनियतलिंगोपि
लिंगस्य प्रातिपदिकबोध्यत्वात् विशेषसामग्रीप्रतिबंधकाभावादिघटित तत्तत्प्रातिपदिको
पस्थितिकत्वाच्च कथं तत्तादि प्रातिपदिकार्थत्वाभाव इति चेत् अत्राभिधीयते प्रातिपदिक
जन्योपस्थितिनिष्ठतत्प्रवृत्तिनिमित्तविषयताव्यापकविषयत्वकत्वं तत्प्रवृत्तिनिमित्तक
तत्प्रातिपदिकनियतोपस्थितिकत्वं भवति चेदं नियतोपस्थितिकत्वं कुटुम्बादौ पुंस्कस्या
प्रातिपदिकजन्योपस्थितिनिष्ठाया नारायणत्वैकार्थसमवेतकुटुम्बत्वविषयतायाः पुंस्कावि
षयकताव्याप्यत्वात् तत्र मित्यादेश्च तत्प्रातिपदिकजन्योपस्थितिनिष्ठतत्त्वविषयतासा
मानाधिकरण्यात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य विषयत्वकत्वात् पुंस्कादेर्न नियतोप
स्थितिकत्वं तत्र सति दैवतप्रातिपदिकजन्योपस्थितिनिष्ठदैवतत्वविषयतायाः दैवतत्वविष
यताभिन्नतया तद्व्यापकत्वात् स्त्रीत्वविषयतायाः स्त्रीत्वस्यानियतोपस्थितिकत्वमस्त्वाय

चा

कारकवि० जन्योपस्थितिनिष्ठतिदेवनात्व विषयताव्यापकत्वमेवरवीत्व विषयतायाः यदिच्छायभेदेपि नि

८ रूपकाभेदमात्रेण विषयतैक्यं तदानतत्प्रातिपदिकजन्योपस्थितिवृत्तित्वविशिष्टतत्

५ प्रवृत्तिनिमित्तविषयताव्यापकत्वं बोध्यं कुसुमप्रातिपदिकोपस्थितिनिष्ठपांचालीत्वसमा

नाधिकरणप्रवृत्तिनिमित्तविषयत्वाव्यापकत्वात् पुंस्त्वादिविषयतायाः तत्प्रवृत्तिनिमि

त्तविषयतेति तत्प्रातिपदिकजन्योपस्थितिनिष्ठतत्त्वविषयतासमानाधिकरणविष

यताकं पुंस्त्वादिवारणाय व्यापकतेति अभेदेपि व्याप्यव्यापकभावात् प्रवृत्तिनिमित्तेना

व्याप्तिः तत्प्रातिपदिकजन्योपस्थितिनिष्ठस्वविषयत्वानतिरिक्तवृत्ति तत्प्रवृत्तिनिमित्त

विषयताकत्वं तावत्प्रवृत्तिनिमित्तकतत्प्रातिपदिकनियतोपस्थितिकत्वं व्यावृत्तिश्च पूर्व

वत् अथवा स्वसामानाधिकरण्य स्वाभावसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन स्वविष

यताविशिष्टतत्प्रातिपदिकजन्योपस्थितिनिष्ठतत्प्रवृत्तिनिमित्तविषयकान्यत्वं तत्प्र

वृत्तिनिमित्तकतत्प्रातिपदिकविषयतोपस्थितिकत्वं स्वं तत्तादिप्रातिपदिकबोध्यपुंस्त्वादि
षु विषयतानिरूपितोभयसंबंधेन तद्विशिष्टयात् तत्त्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तविषयतातादृशविष
यताकं तत्तदुपस्थाप्यं पुंस्त्वादि तदन्यत्वं च कर्मोपस्थाप्यपुंस्त्वमिति तस्य नियतोपस्थिति
कत्वं स्वरूपतः पुंस्त्वादेरभिन्नत्वेपि तत्प्रातिपदिकोपस्थाप्यत्वेन भिन्नत्वान्न क्षतिः ॥६॥
विवर्तेत इति स्वस्य स्वरूपपरित्यागेन रूपांतरग्रहणं विवर्तः दध्न इव परिणामः प्रतिसा च नि
रूपणीयार्थविशेष्यकनिरूपणविषयत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारशब्दरूपः निरूपणा
च लक्षणादिविषयकज्ञानानुकूलव्यापार इति। काव्ये क्रियायाः प्राधान्यत्वेन धातोश्च क्रिया
वाचकत्वे पुरःस्फूर्तिकत्वेनेच्छावशाच्च प्रथमं धात्वर्थनिरूपणमित्याह। फलेति। भावनेत्यत्र स्फूर्तिः न
भावनायाः भा मते आख्यातार्थभ्रमवारणाय क्रियेत्युक्तिः स्तु ण्यंतभवतेः बोधातोश्च
समानार्थत्वबोधनाय। तत्फलं तु यत्नार्थत्वाभाव बोधनं भवितुं भवनानुकूलो भावक

5 निश्चेष्ट्याव्यापारो भावना। आश्रितक्रमेति। अवयवानामुत्पत्तिः क्रमेण क्रियते सा क्रिया। अ
त एव आश्रितक्रमरूपेति हेतुसंगतिः। अनुद्दापकेति। तद्बुद्धिति प्रतिबंधकतया सिध
जातिविशेषरूपकमित्यर्थः। भावेति। इदंचिंत्यं। साध्यत्वप्रकारकबोधस्य सर्वानुभवसि
द्धत्वात् भोक्तुमित्यादाव सत्वाभ्रनाक्रियाभासतइतिसि द्धांतविरोधाच्च क्रियांतराकांक्षया
स्तत्र सत्वादिति। तद्रूपमिति धातूपस्थित क्रियामात्ररति वेजात्यं। सिद्धालाघवात्तस्यैवा
सत्वरूपत्वं स्थ्योक्तुंयुक्तं ननु लिंगाद्यनन्वयासादेरित्यर्थः। परं तु तद्धूजात्यं लिंगाद्यनन्वय
त्वसमानाधिकरणमित्यन्यदेतत्। नानार्थेति नानाशक्यनाव भेदकत्वेसति। एकशक्तता
वच्छेदकमित्यभिप्रायः। शंकितुः। तदादीति। तदादिपदस्य यथा यावबुद्धिविषयतद्रूपबुद्धि
स्तत्वेनबुद्धिविशेषणोपलक्षणाभ्रतेनघटादीननुगमय्य नदवभिन्नशक्तिः स्वीक्रियतेघटा

दिविशेषरूपेणानुभवसिद्धनिर्वाहार्थं। तथाप्रकृतेऽपि। एवं चैकधर्मानभिन्ननानाश्रयता
वच्छेदकत्वे सति एकशक्त्यैव भेदकत्वं नानार्थत्वं सिद्धं तज्जन्यशाब्दबोधे भानं माभूदित्येव
मर्थं तस्योपलक्ष्योपगमनं क्रमजन्मनामेषां व्यापारसमूहं प्रतिगुणभूतैस्तत्तद्रूपेण भास
मानैरवयवैर्युक्तः सकलनामिकयैकत्वबुध्या प्रकल्पिताभेदरूपः क्रमजन्मनामेषां व्या
पाराणां समूहः क्रियेत्यव्यवह्रियतेत्यर्थः अत्रावयवाश्रयं पौर्वापर्यं समुदायाश्रयमेकत्वं एतेन
मृद्वीपदीभूततक्षणसमूहस्य युगपदसंनिधानादेका क्रियेति। भाष्यासंगतेरित्यपास्तं। उपल
क्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वे न तत्पदशक्तिग्रहाविषयत्वं न चैवं विवरणस्य शक्तिग्राह
कत्वाभेदापत्तिरिति आह। किं चेति। समानविभक्तिकत्वमिति। समानविभक्तिकत्वं च स्वप्रकृतिक
प्रत्ययवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवत्त्वप्रत्ययप्रकृतिकत्वं बोधानापत्तेरिति। तस्मात्समानविभ
क्तिकत्वं च विरुद्धविभक्तिभिन्नत्वं प्रपंचितमिति किं च तज्ज्ञानकतुरभिहितत्वाभावादित्यापत्तिः

पचति चैत्रेणेत्‌ यद्यपि अनभिहिते यत्र शक्त्या लक्षणया आरोपेण वा कर्तव्य बोधिते तृतीयापत्तिः कर्तृक करणयोरित्यत्रापि कर्तृ पदस्य भावना पर त्वेन दोषस्तथापि कर्ता शाब्दया मिपचतीत्यनुभव विरोधापत्तेः अभिप्रेयेति। आदेशा एव वाचका इति सूचितं। चैत्रः इति। वैयाकरणमते विषयतासंबंधावच्छिन्नज्ञानानुकूलव्यापारो दृशोर्थः एवं च चैत्रप्रतियोगिकसादृश्यवन्मुखभिन्नाश्रयवृत्ति विषयतासंबंधावच्छिन्नज्ञानजनकवर्तमानकालिकव्यापारः भुक्त्वा व्रजतीत्यस्य। गकबिलाधः संयोगानुकूलव्यापारोत्तरकालिकः देवदत्ताभिन्नैकत्वसंख्याविशिष्टाश्रयनिष्ठोत्तरदेशसंयोगानुकूलो वर्तमानकालिको व्यापारः॥ नैयायिकमते तु विषयताज्ञानं दृशोरर्थः एवं च चैत्रप्रतियोगिकसादृश्यवदभिन्नज्ञानजन्यविषयतावन्मुखं। भुक्त्वा व्रजतीत्यस्य। गलबिलाधः संयोगानुकूलो व्यापारोत्तरकालीनोत्तरदेशसंयोगानुकूलकृतिमदभिन्नो देवदत्त ननु। भावप्रधानमाख्यातमित्यादेर्लाघवात्‌ षष्ठी तत

पुरुषे धात्वर्थे निरूपितप्राधान्यवत्तिजे ऽर्थ इति व्याख्याने नैय्यायिकनयोप्यदोष इत्यत आ
ह अपिचेति। पश्यतीति। मृगाभिन्नेकत्वसंख्याविशिष्टाश्रय निष्ठविजातीयान्तरदेशसंयोगानु
कूलव्यापारनिष्ठविषयतासंबंधावभिन्नज्ञानानुकूलस्त्वदभिन्नेकत्वसंख्याविशिष्टा
श्रयनिष्ठव्यापारः। अपत्तेरिति। न्यायनयेविषयताज्ञानेदृश्यर्थः विजातीयान्तरदेशसंय
ोजनककृतिमदभिन्नमृगनिष्ठविषयताजनकज्ञानवदभिन्नस्त्वमितिबोधेधात्वर्थ
व्यापारजन्यविषयताश्रयत्वात मृगस्यकर्मत्वेद्वितीयापत्तिरित्यर्थः नचकर्मणिद्वितीयेत्यस्य
पर्याप्तिसंबंधेनकर्मबोधकाद्वितीयेत्यर्थः। प्रकृतेपिविजातीयान्तरदेशसंयोगानुकू
लव्यापारविशिष्टस्य मृगस्यविषयत्वेनतद्विशिबोधकस्य समुदायस्यप्रातिपदिकत्वाभा
वादेवद्वितीयानापत्तौ भाष्यसिद्धैकवाक्यतानिष्पत्तये इतिवाच्यं नीलघटं पश्यसीत्यादिप्रयो
गाणमुच्छेदापत्त्या कर्मणीत्यस्यपर्याप्तिसंबंधेनकर्मबोधकाद्वित्यर्थस्यस्वीकर्तुमशक्य

कारकवि॰ त्वेन नामान्यतः कर्मत्वाश्रयबोधकादिस्य धात्वर्थस्यैव स्वीकर्तुमुचितं तेन न प्रकृते गमाशब्दो
७ त्तरं द्वितीयापादुर्वारत्वात्॥ अभेदान्वय इति एवं चैत्रदेवदत्तस्तण्डुलं पचतु देवदत्तेन तण्डुलः
7 पच्यते इत्यादौ यबोधः। देवदत्ताभिन्नैकत्वसंख्याविशिष्टाश्रयनिष्ठं तण्डुलाभिन्नैकत्व
संख्याविशिष्टाश्रयनिष्ठविक्लित्तिजनकः वर्तमानकालिको व्यापार इति बोधः॥ यत्किंचित्
प्रतियोगिकध्वंसो नशधात्वर्थ इति वदतां मते ध्वंसस्य नित्यत्वात् अतीतानागतध्वंसवि
त्वेकाप्यापत्ति घटो नश्यतीति प्रयोगापत्त्या तन्मतमसंगतमिति ध्वनइतु स्वयमाह घटो
नश्यतीत्यादाविति। पूर्वोक्तयुक्तिः स्वमते प्रतियोगिकत्वविशिष्टध्वंसानुकूलसामग्रीस
मवधानं नशोरर्थः तथा च घटो नश्यतीत्यस्य घटाभिन्नैकत्वसंख्याविशिष्टाश्रयनिष्ठव
र्तमानकालिकत्वसानुकूलसामग्रीसमवधानरूपो व्यापार इति बोधः एवमिति। स्वमते
प्रतियोगित्वविशिष्टध्वंसानुपूर्वोक्तयुक्तिभिः फलव्यापारयोर्वाच्यत्वे साधयन्नेति प्रत्ययवा ७

चैवभावनेति मंडनमिश्रानुयायिमतमाशंक्य निराकुरुते। एवं सिध्यंतीत्यादिना। तस्मादिति।
तस्मात् फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामो गामनतानिति प्रतीत्यापत्तिरित्यादि बुधिस्य हेतोः करो
ति। पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यादिविवरणस्वरूपः धातोः प्रत्ययैः व्याख्यानं विवरणं। असौ
विवरणात्मके त्तिजातिभादीनां तु। कार्थे विवरणमिति भावः। अन्यथा कृवानित्यत्र विशेष्यता
रव्यविषयता संबंधेन प्रकृत्यर्थस्य आश्रयरूपप्रत्ययार्थे अन्वयानन्यापातत्। ननु बंधमात्रमि
त्यादिना धातोः केवलफलवाचकत्वेपि प्रकृत्यर्थस्य स्वजन्याश्रयत्वात्संबंधेन पकृवानि
त्यादावपि प्रत्ययार्थे आश्रये ऽन्वयः कर्तुं शक्यः इत्याशंक्य योग्यत्वात् तन्न समसंगतमिति
बोधः इतुं पकृवानित्यस्य विवरणमाह। कृतवान् वा कमिति। अनेन प्रकृत्यर्थविकर्मप्रत्ययार्थः
कर्ता इति बोधितं। नानुपपत्तिरिति। फलमात्रस्य धात्वर्थत्वेपि ग्रामो गाम निति नापत्तिः अत्र
गमधातोः संयोगोर्थः त्यागस्तदनुकूलव्यापारः मनुमस्तद्दत्वं एवं च संयोगानुकूलव्यापार

वानितिबोधस्यामेनातिव्याप्तिः पाको भवतीत्यस्य विक्लृत्यनुकूलव्यापारो भवतीत्यर्थो
त्फलानुत्पत्तिदशायामपि तदुपपत्तिः। पाक इत्यस्य विक्लृत्यनुकूलव्यापारवाचकत्वाद्व्या
पारविनिर्गमे फलसत्वे पि पाको विध्वस्त इत्यनापत्तिरिति। एवं च फलमात्रवाचकत्वे पि पूर्वो
क्तदोषाभाव इति अनुशासनवैयर्थ्यादिति। अयं भावः। लः कर्मणीत्यत्र यथा कर्तुरीति
कर्तृत्वपरं तदनुरोधात्कर्तरि कृदिति एवं सत्वे पि लाघवात्तथैव स्वीकारे प्रत्येकं भावव
धायकानां वैयर्थ्यमिति। लक्षणेति। बंधमात्रमिति। अस्युपाग्निष्टोमेनेतिस्थस्याधात्व
र्थभावयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबंधमात्रं संबंधसामान्यमुक्तं प्रतिपादितं अन्योः
श्रुतेर्वेदैकदेशानिवेशोतु। तयोः एकांशानिवेशात्तु संबंधविशेषप्रतिपादने व्यापारः साम
र्थ्ये न विद्यते नास्तीत्यर्थः। विभक्त्यंतोपस्थितकर्त्रादीनामेव क्रियाकारकभावसंबंधेन
अन्वयः इतरेषां तु संबंधसामान्येनान्वय इति भट्टमतमिति भावः। एवं च ज्योतिष्टोमेन यजेते ८

स्यस्य ज्योतिष्टोमाभिन्नयागसंबंधीष्टसाधनविषयणीभावने त्यर्थः। अनयाशीसापकृया
नियत्र विकृ[illegible]तिसंबंधव्यापाराश्रय इत्यर्थः। संबंधस्य स्वजनकाश्रयत्वरूपः। योग्यता
विरहादिति। अयं भावः। सर्वेषामपि कारकाणां धात्वर्थव्यापार एवान्वयस्य भाष्यसंमत
त्वेन पश्चवानियत्र भवन्मतरीत्या फलरूप प्रकृत्यर्थस्य कर्तृत्व प्रत्ययार्थे व्यापाराश्रये अन्वयो
न भवति। व्यापारे तु एकदेशता क्रान्तरानिति इदमेव दर्शयितुमाह। कर्तवान्वाकमिति। अनेन प्र
कृत्यर्थस्य कर्तृत्वं प्रत्ययार्थस्य कर्तृत्वं दर्शितं॥ शक्यतावच्छेदक इति। एवं चालंकारिकाणां मते
प्रवृत्तिनिमित्तारोपो लक्षणेति फलितं। घटः कर्मत्वमिति घटमानयेत्यत्र प्रकृतेः घटरूपो अ
र्थः। आम् कर्मत्वरूपार्थः। अनयेत्यस्य आनयनमर्थः। एवं च केषांचिन्मते तथैव बोधो जायते
केषांचिन्मते न जायते तस्मात्स्वस्वपुत्वसनुरोधेनैव बोधस्सत्वान्न प्रकृतिप्रत्ययेति वचनं व्य
वस्थापकमिति भावः। अत एवेति। प्रकृतीति वचनस्य अनावश्यकत्वादेवेत्यर्थः। किं कार्यमि

कारकवि०
९
५

ति। फलत्वपि कृतप्रत्ययांते छिदि कार्यं व्यापारजन्यो यस्याश्रयः। किमिति पृष्टो वचनीयं व्या
पारजन्योपस्याश्रयः। इत्यादिकं दृष्टं। उभयत्रापि कर्मरूपार्थे प्रत्ययः। सिध्यति भवन्मते धातू
नां फलमात्रवाचकत्वेन फलमात्र धातूपात्तव्यापारजन्य फलाभावात् कर्मासंभवेन कर्म
ण्युभयत्र प्रत्ययो न स्यादिति भावः। नखैर्भिन्न इति। नखकरणकव्यापारजन्यविभागा
श्रयः। हरिनिष्ठव्यापारजन्यसंरक्षणाश्रय इति। बोधः। इयस्मद्गुरुचरणाः। भावसंपाद
न[illegible]द्वारात्वरूपपदांतविधिप्रतिबंधकत्वान्न दप्रवृत्तेः। नचैव सतिपरंपरया न सो महत्वथ
इति भत्वमपि सांते स्वयं प्र[illegible]रस्यापदत्वं नाशयेत्। स्थानीवत्वेन तु अकारेण व्यवधानान्न भत्व
मिति। पदत्वं निर्विघ्नमिति। भत्वकर्तव्ये प्राप्तस्थानिवत्वस्य सांतपदत्वसंरक्षणद्वारा पदांते
विधिप्रवर्तकत्वात्तत्रापि स्थानिवत्वनिषेधेन सांतपदत्वं नेति वाच्यं परंपरयास्तत्रोपस्थितपद
त्वघटितायाः अंगीकारेपि स्वत्रानुपस्थितभत्वघटितायाः अंगीकारमानाभावेन भत्वे स्थानि

वत्त्वं पदत्वं पदे नास्तीति पूर्वपक्षमुत्थाप्य परं तत्र इति सप्तमीसमासांगीकारेण वारितं। मतुबर्था
पेक्षया अर्थान्तरे ऽपि ? तस्य प्रत्ययस्य प्रवृत्तौ तु तत्र भवत्प्राप्त्यभावेन भवत्वेन सिद्धिशंका
या निरविषयत्वाभावेन नकारनतापत्तिरिति तदस्मिन्नस्तीति देशो ऽस्य स्यैवात्र संबंधो
न तु तदितरार्थाश्रयेति भावः। न च सप्तमीसमासे निषेधे प्रवृत्त्यभावेन। कारणव्यवधाना
त्वादिष्विति पदत्वाभावे ऽपि अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य सुबन्तत्वनिबन्धनं पदत्वमकाशंते
।स्थितमेकदेशविकृतन्यायेन नाकिकेन सान्तस्य अन्यायास्यतीति पदत्वादत्वं समानमेवेति वाच्यं।
अचः परस्मिन्नित्यस्याशास्त्रीयेऽपि कार्ये प्रवृत्त्या तौ। किके नन्यायेन प्राप्तस्यापि स्थानि
वत्त्वेन वारणात्॥ अत्रेदं भाष्यमिति मानमित्येवोचितमिति वस्तुतः पूर्वसिद्धमित्यात
देशस्य कार्यार्थस्य फलविशेषएव प्रवृत्त्यौचित्येन प्रकृते प्रत्ययभावादसिद्धत्वादिति हेतुर्दु
ष्टस्तस्मात् कुमुदनदेति सूत्रोदाहरणविषये कुमुद्वान् [illegible] यद्यप्यस्य वेतस्वानित्यत्र घ
मादुपधायाः इत्यस्य निर्विवादत्वेन दृष्टे नवत्वं कर्तव्यमित्यत्र विनिगमनाविरहेण शास्त्र

द्वयेनापि युगपदेकस्यैव वहत्वस्य द्विर्बद्धमिति न्यायेन साधुत्वेन बोधयितुं शक्यतया शास्त्रद्वय
प्रवृत्तेरपि कृतप्रायत्वेन कुमुद्वानित्यत्र केवलपरत्वस्य नड्वानित्यत्रोभयोरपि प्रवृत्तावपि
आद्यद्वयनाधारणं घइतिसूत्रे आतमेवेति आद्ययोर्घइति मूलग्रंथस्य सुयोजत्वान्नड्वा
नित्यत्र भादुपधायाइत्यधिकमित्यन्यत् किंच प्रकरणे प्रकरण सिद्धमिति पक्षोद्भावनमपि
प्रकृतानुपयुक्तं न च तस्मिन्पक्षे परत्वान्नड्वानित्यत्र घइत्यस्यैव प्रवृत्तिर्भविष्यतीति
मूलग्रंथासंगतिर्न तदुद्भावनमिति वाच्यं। तावतापि विरोधाभावेन विप्रतिषेधे परमित्यस्या
प्रवृत्ते मूलग्रंथे असंलग्नकतायास्तदवस्थत्वात् अनुप्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्ष
प्रदर्शनं न विप्रतिषेधार्थं। किंतु विरोधाभावे द्वयोःपरस्परमसिद्धत्वाभावेन च शास्त्रद्व
यस्यैककार्यसाधकत्वे बाधकत्वेन मद्गुकरीत्या योजयितुमिति चेत् तर्हि फलाभावेन पूर्व
त्रापि सिद्धमित्यतिदेशाप्रवृत्तिरिति सिद्धांतपक्षेपि मद्गुकरीत्या योजयितुं शक्यत्वेन किंचि
तमास्ति तपक्षोपष्टंभेन ननु तुपःपितं व्यर्थं उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य दुर्वारत्वादत आह। कुमुदशब्दे इति।
॥ इत्यर्थादिति॥

।कारकविवरणं॥